

નાટ્યશાસ્ત્ર સંદર્ભે દશરૂપકની ઉપાદેયતા

વસંતબેન જેઠવા

અધ્યાપક,

વૈદ્યશ્રી એમ. એમ. પટેલ કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન, અમદાવાદ

1. પ્રસ્તાવના

સંસ્કૃત સાહિત્ય ક્ષેત્રે પ્રાગ ઐતિહાસિક કાળથી લઈને પ્રવર્તમાન કાળની સફરમાં ભાષાકીય તેમજ સાહિત્ય ક્ષેત્રે પ્રાચીન અને આધુનિક કાળ વચ્ચે ઘણું અંતર તારણ થાય છે. સંસ્કૃત ભાષા એ સ્વર્ગલોકમાં બિરાજમાન દેવોની ભાષા હોવાના નાતે તે ઐશ્વર્યયુક્ત, વિદ્વતાભરી, સાત્ત્વિક ભાવવાળી પ્રવાહિતા ધરાવનાર, મધુર, ઉપદેશ આપનાર તેમજ હૃદયગમ્ય છે. તેથી જ કહેવાયું છે કે વિદ્યાવતાં સંસ્કૃતસાહિત્યમ.

પ્રાગ ઐતિહાસિક કાળમાં દ્રષ્ટિપાત કરતાં જણાશે કે આચાર્ય ભરતનું 'નાટ્યશાસ્ત્રમ' ગ્રંથ વિશાળ, ક્લિષ્ટ, પદાવલિયુક્ત, વિદ્વતાયુક્ત તેમજ વિદ્વાનોની મતિના કસોટીરૂપ છે. જ્યારે દસમી શતાબ્દિમાં થયેલા ધનંજયે આ જ 'નાટ્યશાસ્ત્રમ' ગ્રંથ આધારિત 'દશરૂપકમ' નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે. જે લઘુ, સરળ પદાવલિયુક્ત તેમજ સામાન્ય જન સમાજ સમજી શકે તેવો છે. આચાર્ય ભરતના નાટ્યશાસ્ત્રના 6000 શ્લોકોને ધનંજયે 'દશરૂપકમ' માં 302 કારિકામાં રજૂ કરેલ છે.

2. પ્રાચીન તેમજ પ્રવર્તમાનકાળની વ્યાખ્યા

2.1 પ્રાચીન

ઋગ્વેદના મત મુજબ 'પ્રાચીન' એટલે 'જૂનું' 'પ્રાચીન', પુરા નવ ભવતિ' એટલે કે જે જૂનું અર્થાત પુરાણું હોવા છતાં નવું જ રહે છે તે પ્રાચીન (સાહિત્ય)

2.2 આધુનિક

જે સંસ્કૃત ભાષામાં રચાયેલ હોય, સરળ, પ્રવર્તમાન સ્થિતિનો ખ્યાલ રજૂ કરનાર, નવીનતાસભર, ઐતિહાસિક કાળ પછી રચાયેલ સંસ્કૃત સાહિત્યને આધુનિક સંસ્કૃત સાહિત્ય કહી શકાય.

2.3 રસ કોને કહેવાય?

આચાર્ય ભરતના મતે રસ્યતે આસ્વાધતે ઇતિ રસઃ . અર્થાત કાવ્યના પઠન યા શ્રવણ દ્વારા સહૃદય તેમાં તલ્લીન થઈ જે આનંદની અનુભૂતિ કરાવે છે, તેને રસ કહેવાય છે.

આચાર્ય ધનંજયના મતે,

વિભાવૈરનુભાવૈશ્ચ સાત્ત્વિકૈવ્યૈભિચારિભઃ ।

આનીયમાનઃ સ્વાધત્વં સ્થાયીભાવો રસઃ સ્મૃતઃ ॥

અર્થાત વિભાવ, અનુભાવ, સાત્ત્વિક ભાવ અને વ્યભિચારી ભાવો દ્વારા પરિપુષ્ટાવસ્થાને રસ કહેવાય છે.

તો રસની ઉત્પત્તિ વિશે આચાર્ય ભરત કહે છે કે,

વિભાવાનુભાવવ્યભિચારીસંયોભાદ્રસનિષ્પત્તિઃ

વિભાવ, અનુભાવ, વ્યભિચારી ભાવોના સંયોગથી રસની નિષ્પત્તિ થાય છે.

3. નાટ્યશાસ્ત્રમ અને દશરૂપકમ ની તુલના

દશરૂપકકાર ધનંજયના મતે

“રત્યુત્સાહજુગુપ્સાઃ ક્રોધો હાસઃ સ્મયો ભયં શોકઃ

શમમપિ કેચિત્પ્રાહુઃ પુષ્ટિનાટ્યેષુ નૈતસ્ય ॥”

અર્થાત રતિ, ઉત્સાહ, જુગુપ્સા, ક્રોધ, હાસ્ય, વિસ્મય, ભય તથા શોક- આ સિવાય શમ નામનો સ્થાયીભાવ તરીકે સ્વીકારે છે. આચાર્ય ભરતના મત મુજબ સ્થાયીભાવો નીચે મુજબ છે.

“રતિહાસ શોકશ્ચ શોકશ્ચ ક્રોધોત્સાહૌ ભયં તથા

જુગુપ્સા વિસ્મયશ્ચેતિ સ્થાયીભાવાઃ પ્રકીર્તિતા ॥

અર્થાત રતિ, હાસ્ય, શોક, ક્રોધ, ઉત્સાહ તથા ભય, જુગુપ્સા અને વિસ્મય બધા સ્થાયીભાવો કહેવાય છે. આચાર્ય ભરત રસ ઉત્પત્તિ માટે ત્રણ ભાવોને મુખ્ય માને છે. (1) વિભાવ, (2) અનુભાવ અને (3) વ્યભિચારી ભાવ.

જ્યારે આચાર્ય ધનંજય વિભાવ, અનુભાવ, સાત્વિક ભાવ અને વ્યભિચારી ભાવ તથા સ્થાયીભાવ એમ પાંચ ભાવોથી રસની નિષ્પત્તિ થાય છે, એમ તેઓ માને છે. આચાર્ય ભરતમુનિનો ગ્રંથ પ્રાચીન હોવાથી તેની ભાષામાં પ્રાકૃત શબ્દો વધારે છે. તેની ભાષા ઘણી કઠિન તેમજ વિદ્વાનો માટે કસોટીરૂપ છે. આ ઉપરાંત આ ગ્રંથ વિશાળ પણ છે. આજ ગ્રંથને આધારરૂપ માની આચાર્ય ધનંજયે દશરૂપકમ ની રચના કરી છે. જે આધુનિક ગ્રંથ તરીકે ગણાવી શકાય. આ ગ્રંથ સરળ, મધુર અને ભાષાયુક્ત છે. આચાર્ય ભરતની જેમ આચાર્ય ધનંજય પણ નવમા રસ તરીકે શાંત રસને નાટકમાં સ્વીકારતા નથી.

3.1 સમાનતા

આચાર્ય ભરતના મતે નવ સ્થાયી ભાવો- રતિ, હાસ, શોક, ક્રોધ, ઉત્સાહ, ભય, વિસ્મય, અને જુગુપ્સા તથા શમ પરથી અનુક્રમે શૃંગાર, હાસ્ય, કરુણ, રૌદ્ર, વીર, ભયાનક, અદભૂત, બિભત્સ અને શાંત રસ ઉત્પન્ન થાય છે. આ મત સાથે ધનંજય પણ સહમત છે. આ ઉપરાંત નાટ્યશાસ્ત્રમ ગ્રંથમાં નિર્વેદ, ઝ્લાનિ, આદિ તેત્રીસ ભાવોનો ઉલ્લેખ કરે છે. આચાર્ય ભરત અને ધનંજય બંને સાત્વિક ભાવોની સંખ્યા આઠ સ્વીકારે છે. રસ અને ભાવ બંને એકબિજા વિના અસ્તિત્વ ધરાવતા નથી.

આમ જોઈએ તો મુખ્ય ચાર રસો છે. શૃંગાર, રૌદ્ર, વીર અને બિભત્સ. શૃંગાર રસમાંથી હાસ્ય, રૌદ્ર રસમાંથી કરુણ, વીર રસમાંથી અદભૂત રસની ઉત્પત્તિ થાય છે. અને બિભત્સ રસમાંથી ભયાનક રસ જન્મે છે.

શ્યામો ભવતિ શ્રંગારઃ સિતો હાસ્યઃ પ્રકીર્તિત 1

કપોતઃ કરુણશ્ચૈવ રક્તો રૌદ્રઃ પ્રકીર્તિત ॥

અર્થાત શૃંગાર શ્યામ વર્ણનો છે, હાસ્ય સફેદ કહેવાયો છે. કરુણ કબૂતરના રંગનો છે અને રૌદ્ર રક્ત રંગનો કહેવાયો છે. જ્યારે દશરૂપકમમાં આ વાત કરવામાં આવી નથી.

4. સમાપન

નાટ્યશાસ્ત્રમ અને દશરૂપકમ એ વચ્ચે ઘણું અંતર જોવા મળે છે.

એક પ્રાચીન છે તો દશરૂપકમ અર્વાચીન છે. નાટ્યશાસ્ત્રમ માં પ્રાકૃત ભાષા પ્રયોગ, વિદ્રતાયુક્ત શબ્દો તેમજ સંદિગ્ધ ભાષા પ્રયોગ છે. જ્યારે દશરૂપકમ એ સરળ, શુદ્ધ સંસ્કૃતના પ્રયોગવાળું, લઘુ અને સરળ ભાષા પ્રયોગથી યુક્ત છે. આચાર્ય ભરતના 6000 શ્લોકોને ટૂંકાવીને 'લઘુ' સ્વરૂપ આપ્યું હોવાથી તેને 'લઘુ ભરત' ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત થયેલ છે. કાળ પરિવર્તન થતાં લોકોની સમજશક્તિ ઓછી થતાં તે મુજબનું સાહિત્ય જ રચવું પડે છે. આમ, નાટ્યશાસ્ત્રમ એ ઉત્કૃષ્ટ છે, પરંતુ દશરૂપકમ તેના પ્રવર્તમાન સમય મુજબ યોગ્ય સ્થાને છે.

સંદર્ભસૂચિ

1. ભરતમુનિ કૃત નાટ્યશાસ્ત્રમ
2. ધનંજયકૃત દશરૂપકમ